

معادشناسی فلسفی ابن سینا و ملاصدرا

تدوین و گردآوری:

دلبر شجاع آباجلو

شجاع آباجلو، دلبر، 1349-.

معادشناسی فلسفی (ابن سینا و ملاصدرا) گردآورنده دلبر شجاع آباجلو، ارومیه:
دانشگاه ارومیه، 1397.

328ص: (انتشارات دانشگاه ارومیه، 248).

978-600-8681-40-3

1- معاد شناسی. 2- ابن سینا، حسین ابن عبدالله، 370-428ق -- دیدگاه

معادشناسی. الف. عنوان. ب، فروست.

شماره ملی: 5280554—رده کنگره: BP، 6، 222م 27ش، 1397

عنوان: معادشناسی فلسفی

گردآورنده: دلبر شجاع آباجلو

ویراستار علمی: دکتر سیامک جعفرزاده

ویراستار ادبی: خانم دکتر فاطمه مدرسی

ناشر: دانشگاه ارومیه

سال نشر: 1397

سری انتشارات: 248

شابک: 978-600-8681-40-3

آدرس: ارومیه- کیلومتر 11 جاده سرو - دانشگاه ارومیه- انتشارات - 32779930 - 09141869427

تقدیم به:

ساحت مقدس چهارده معصوم (علیهم السلام) که
همواره چراغ هدایت و مدد رسان راه بشریت بوده است.
و به تمامی پویندگان طریقت، علم و
معرفت

فصل اول: کلیات و مفاهیم

1. بخش اول : کلیات 7

1-1- ضرورت بحث Error! Bookmark not defined.

2.1- اهمیت معادشناسی Error! Bookmark not defined.

3.1- روش بحث Error! Bookmark not defined.

4.1- سابقه و پیشینه‌ی تحقیق معادشناسی Error! Bookmark not defined.

5.1- چارچوب کلی نوشتار و فصول آن Error! Bookmark not defined.

2. بخش دوم: معادشناسی مفاهیم کلیدی Error! Bookmark not defined.

1.2- ابداع؛ Error! Bookmark not defined.

2.2- تکوین؛ Error! Bookmark not defined.

3.2- قوس نزولی؛ Error! Bookmark not defined.

4.2- قوس صعودی؛ Error! Bookmark not defined.

5.2- مزاج؛ Error! Bookmark not defined.

6.2- معانی طبیعت Error! Bookmark not defined.

7.2- معنای لغوی و اصطلاحی معاد Error! Bookmark not defined.

1.7.2- معاد روحانی Error! Bookmark not defined.

2.7.2- معاد جسمانی Error! Bookmark not defined.

3.7.2- معاد جسمانی و روحانی Error! Bookmark not defined.

4.8.2- معادشناسی فلسفی در تاریخ بشر Error! Bookmark not defined.

5.9.2- پیشینه‌ی بحث معادشناسی Error! Bookmark not defined.

3. بخش سوم: مبانی فلسفی معادشناسی ابن‌سینا و ملاصدرا Error! Bookmark not defined.

defined.

1.3- حقیقت انسان Error! Bookmark not defined.

2-3. نفس و روح Error! Bookmark not defined.

3-3. فرآیند تکوین انسان Error! Bookmark not defined.

4-3. ماده و موجود مادی در فلسفه Error! Bookmark not defined.

5-3. جسمانیة الحدوث و روحانیة البقا Error! Bookmark not defined.

فصل دوم: معادشناسی فلسفی ابن سینا

بخش اول: مقدمات بحث معاد Error! Bookmark not defined.

الف) مباحث نفس Error! Bookmark not defined.

1- فلسفه و نفس Error! Bookmark not defined.

2- ابن سینا و نفس Error! Bookmark not defined.

3- تعریف نفس Error! Bookmark not defined.

4- اثبات وجود نفس Error! Bookmark not defined.

1-4. برهان انسان معلق در فضا Error! Bookmark not defined.

2-4. برهان حرکت Error! Bookmark not defined.

3-4. برهان ادراک Error! Bookmark not defined.

4-4. برهان غیریت نفس و مزاج Error! Bookmark not defined.

5-4. برهان انیت و وحدت ذات Error! Bookmark not defined.

6-4. برهان استمرار و دوام Error! Bookmark not defined.

5- جوهریت نفس Error! Bookmark not defined.

6- تجرد نفس Error! Bookmark not defined.

7- حدوث نفس Error! Bookmark not defined.

8- خلود نفس Error! Bookmark not defined.

1-8. برهان مغایرت Error! Bookmark not defined.

2-8. برهان بساطت Error! Bookmark not defined.

3-8. برهان فقدان دلیل Error! Bookmark not defined.

9- رابطه‌ی نفس و بدن Error! Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined.		ب) برزخ نزد ابن سینا
Error! Bookmark not defined.		بخش دوم: ابن سینا و معاد
Error! Bookmark not defined.		الف) ابن سینا و اقوال دیگران راجع به معاد
Error! Bookmark not defined.		ب) ضرورت معاد
Error! Bookmark not defined.		ج) دیدگاه‌های گوناگون ابن سینا در باب معاد
Error! Bookmark not defined.		بخش سوم: معاد جسمانی
Error! Bookmark not defined.		مبانی ابن سینا در انکار معاد جسمانی
Error! Bookmark not defined.		1- مادی بودن خیال
Error! Bookmark not defined.		1-1. قوای نفس
Error! Bookmark not defined.		2-1. جسمانیت حواس باطنی
Error! Bookmark not defined.		2- امتناع اعاده معدوم
Error! Bookmark not defined.		3- امتناع تناسخ
Error! Bookmark not defined.		4- شبهه آکل و مأکول
Error! Bookmark not defined.		5- تناهی ماده
Error! Bookmark not defined.		6- وحدت فعل الهی
Error! Bookmark not defined.		7- تضاد سعادت با بدن
Error! Bookmark not defined.		8- لزوم تأویل متون دینی
Error! Bookmark not defined.		بخش چهارم: معاد روحانی
Error! Bookmark not defined.		الف) مبانی ابن سینا در اثبات معاد روحانی
Error! Bookmark not defined.		اصل اول: ادراک خیر و شر قوا
Error! Bookmark not defined.		اصل دوم: تأثیر کمال مدرک در ادراک لذت و الم
Error! Bookmark not defined.		اصل سوم: معرفت محرک اراده در لذت و الم
Error! Bookmark not defined.		اصل چهارم: عدم مانع در ادراک
Error! Bookmark not defined.		اصل پنجم: اشتغالات مانع ادراک حقیقت
Error! Bookmark not defined.		ب) عیوب لذات حسی
Error! Bookmark not defined.		ج) برتری لذت عقلی

Error! Bookmark not defined. (د) راه وصول به سعادت حقیقی

Error! Bookmark not defined. بهشت و دوزخ نزد ابن سینا

Error! Bookmark not defined. نتیجه‌گیری فصل

فصل سوم: معادشناسی فلسفی ملاصدرا

Error! Bookmark not defined. بخش اول: معاد جسمانی ملاصدرا

Error! Bookmark not defined. 1. طبیعت در نظام فکری ملاصدرا

Error! Bookmark not defined. 2. معاد جسمانی و دیدگاه‌های گوناگون اندیشمندان مسلمان

defined.

Error! Bookmark not defined. 3. نحوه‌ی وجود و حدوث نفس در نظام ملاصدرا

Error! Bookmark not defined. 4. رابطه‌ی نفس و بدن در حکمت ملاصدرا

Error! Bookmark not defined. 5. نفس و وحدت نوعی در ابتدای تکوین

Error! Bookmark not defined. 6. ملاصدرا و کثرت نوعی انسان

Error! Bookmark not defined. 7. بدن عنصری مبدأ قابل‌ی نفس

Error! Bookmark not defined. 8. بدن برزخی محصول ملکات نفسانی

Error! Bookmark not defined. 9. نشئات سه‌گانه انسان و عالم

Error! Bookmark not defined. 1-9. معنانشناسی «بدن» در آثار ملاصدرا

Error! Bookmark not defined. 2-9. انسان جامع نشئات

Error! Bookmark not defined. 3-9. بدن مثالی حاصل حرکت اشتدادی نفس

Error! Bookmark not defined. 4-9. دلایل همراهی نفس با بدن برزخی

Error! Bookmark not defined. 10. عینیت انسان در دنیا و آخرت

Error! Bookmark not defined. 11. انواع نفس از نظر ملاصدرا

Error! Bookmark not defined. 12. اتحاد نفس و بدن

Error! Bookmark not defined. 13. اصول فلسفی ملاصدرا در اثبات معاد جسمانی

Error! Bookmark not defined. الف) اصول هستی‌شناختی در معاد جسمانی

Error! Bookmark not defined. 1. اصالت وجود

2.	تشکیک وجود	Error! Bookmark not defined.
3.	حرکت جوهری اشتدادی	Error! Bookmark not defined.
4.	نقش «صورت» شیء در شیئیت آن	Error! Bookmark not defined.
	ب) نقش اصول انسان‌شناختی در معاد جسمانی	Error! Bookmark not defined.
1.	تجرّد قوه‌ی خیال	Error! Bookmark not defined.
2.	قیام صدوری صور خیالی به نفس	Error! Bookmark not defined.
3.	کفایت علت فاعلی در فقدان هیولی	Error! Bookmark not defined.
14.	تحلیل نتایج اصول صدرایی	Error! Bookmark not defined.
	بخش دوم: معادشناسی روحانی ملاصدرا	Error! Bookmark not defined.
1.	مبانی ملاصدرا در اثبات معاد روحانی	Error! Bookmark not defined.
1-1.	قوای حیوانی محل آلام و لذایذ	Error! Bookmark not defined.
2-1.	«صور عقلی» مراتب تکاملی نفس	Error! Bookmark not defined.
3-1.	علم حضوری نفس به معقولات	Error! Bookmark not defined.
4-1.	مرگ و استكمال بعد از مرگ در نظام فکری ابن‌سینا و ملاصدرا	Error! Bookmark not defined.

not defined.

Error! Bookmark not defined. فصل نتیجه‌گیری

فصل چهارم: بررسی تطبیقی و ارزیابی معادشناسی ابن‌سینا و ملاصدرا بر مبنای قرآن کریم

بخش اول: ارزیابی و تطبیق دو نظریه (معادشناسی ابن‌سینا و ملاصدرا). Error! Bookmark

not defined.

1.	بررسی طبیعت نفسانی انسان	Error! Bookmark not defined.
2.	مجرد مرتبط به ماده	Error! Bookmark not defined.
3.	نقد و بررسی در مسأله‌ی مرگ	Error! Bookmark not defined.
4.	ابن‌سینا و رویکرد او در معاد جسمانی	Error! Bookmark not defined.
5.	برزخ و گستره جاودانگی در نظام ابن‌سینا و ملاصدرا	Error! Bookmark not defined.

6. بررسی معیار جسمانی یا روحانی بودن معاد	Error! Bookmark not defined.
1-6. پاداش و الم اخروی	Error! Bookmark not defined.
2-6. معاد فلسفه؛ عود به جهان کامل تر از دنیا	Error! Bookmark not defined.
7. برقراری تناسب بین ماده و قبول صور	Error! Bookmark not defined.
8. قانون تناظر و تحلیل حیات اخروی ملاصدرا	Error! Bookmark not defined.
9. تبدل متوالی بدن و عدم تغیر و تبدل نفس و روح	Error! Bookmark not defined.
10. بررسی نفس به مثابه‌ی حامل بدن	Error! Bookmark not defined.
1-10. بدن علت فاعلی نفس	Error! Bookmark not defined.
2-10. بدن به مثابه‌ی علت بالعرض نفس	Error! Bookmark not defined.
1-2-10. بدن عامل مرجح و تکثر وجود نفس	Error! Bookmark not defined.
۱۰-۲-۲. بدن قوه‌ی نفس	Error! Bookmark not defined.
۱۰-۲-۳. نقش فاعلیت بدن و استکمال نفس	Error! Bookmark not defined.
۱۱. نفس علت بدن	Error! Bookmark not defined.
۱۲. بررسی بقای نفس	Error! Bookmark not defined.
الف) قوه‌ی فساد در نفس	Error! Bookmark not defined.
ب) فرض ترکیب در نفس	Error! Bookmark not defined.
۱۳. عدم فساد ذات ماده	Error! Bookmark not defined.
بخش دوم: بررسی تطبیقی و ارزیابی بر مبنای قرآن کریم (ارزیابی محتوای معادشناسی	
فلسفی بر مبنای قرآن کریم)	Error! Bookmark not defined.
۱. قرآن و سیر استکمالی نظام آفرینش	Error! Bookmark not defined.
۲. ارزیابی معادشناسی ملاصدرا بر مبنای قرآن کریم	Error! Bookmark not defined.
۱-۲. سازگاری معاد فلسفی با معاد قرآن کریم	Error! Bookmark not defined.
۲-۲. ابعاد شناخت احیای مردگان در قرآن	Error! Bookmark not defined.
۲-۳. حجیت تأویلات فلاسفه از آیات معاد	Error! Bookmark not defined.
سخن پایانی	Error! Bookmark not defined.
وصیتنامه‌ی فیلسوف نامدار (ملاصدرا)	Error! Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined. منابع و مأخذ

دیباچه

از دیر باز تاکنون، فیلسوفان و عالمان علوم الهی به طرح دیدگاه‌های گوناگونی درباره‌ی «معاد» به مثابه‌ی یکی از اصولی‌ترین اعتقادات دینی پرداخته‌اند. ابن‌سینا، در مباحث فرجام‌شناسی انسان و نحوه‌ی بیان کیفیت آن، تحت تأثیر مبانی جهان‌شناسی و به دنبال آن انسان‌شناسی فلسفی خویش قرار گرفته است که در خور تأمل می‌باشد؛ اما در حکمت متعالیه، ملاصدرا با الهام از کلام وحی و سنت نبوی، رویکردی متفاوت از کیفیت فرجام‌زندگی مادی انسان به دست داده است؛ اکنون این مسأله سزاوار طرح است که آیا این دو فیلسوف بزرگ مسلمان که به سهم خود مباحث ارزنده و منحصر به فردی را در مسأله‌ی علم النفس فلسفی و به دنبال آن کیفیت حشرانسان در موضوع معادشناسی ارائه نموده‌اند، در باب اثبات معاد جسمانی و روحانی، مبانی و اصول فلسفی خود را از کلام الهی استخراج می‌کنند یا برعکس؛ محتوای کلام وحی را بر اساس مبانی و نظام فلسفی خود تبیین عقلانی می‌کنند؟ تحقق این امر مهم از رهگذر تبیین و تحلیل مبانی و مفاهیم اصلی مؤلفه‌های معادشناسی و ارتباط وثیق آن در انسان‌شناسی دینی و فلسفی این دو فیلسوف امکان‌پذیر و دست‌یافتنی‌تر خواهد بود.

در فلسفه اسلامی خصوصاً در متون ارزشمند ابن‌سینا (حکمت‌مشاء) و ملاصدرا (حکمت متعالیه) زیر ساخت‌های فکری پر مایه و قابل تأملی وجود دارد که پرداختن به آنها اهمیت بحث را دوچندان نموده است. البته آنچه مورد دقت و تأمل واقع شده است؛ نگرش معادشناختی و بازگشت انسان به سوی حق تعالی از زاویه معرفت عقلی و فلسفی با دامنه‌ای از منبع خطا ناپذیر و فوق طبیعی و حیانی است.

حقیقت این است که برای یافتن حقایق پس از مرگ دست مایه‌های فکری بشر در مقابل معرفت‌های و حیانی ناچیز بوده است؛ هر چند حساسیت مسأله‌ی جاودانگی و بازگشت به سوی خدا در قرآن کریم زمینه‌ی مساعدی را برای کشف اصول نوین علمی و فلسفی فراهم کرده است. از این رو می‌توان گفت معرفت‌های عقلی و فلسفی بی‌نصیب و به دور از معرفت‌های نقلی نمانده است. با این وصف،

فیلسوفان اسلامی هراندازه از بیانات نورانی انبیا و اوصیای معصوم (علیهم السلام) مدد جسته‌اند، به همان نسبت در بازگو کردن حقایق روز رستاخیز با زبان عقل به توفیقات چشمگیر دست یازیده‌اند، که در نوع خود ارزشمند بوده است.

سخن گفتن درباره‌ی امور ماورایی کار دشواری نیست؛ مگر آن که کار به فهم گستره‌ی ماهیت و چگونگی تبیین ابعاد پیچیده‌ی آنها برسد. شناخت ابعاد و ماهیت احوال انسان در عالم قیامت از قلمرو انسان بیرون است و به سادگی نیز به کمند عقل و ناطقه‌ی آدمی در نمی‌آیند. ماهیت حشر انسان همواره برای بشر رازآلود و کشف حقیقت آن دشوار و پیچیده بوده است؛ به خصوص احوالاتی که در دسترس شمار اندکی از افراد برگزیده بوده است. دانسته‌های اندکی که از رهگذر آیات و روایات به دست می‌آیند، چندان کمکی به زوایای ناپیدای آن نمی‌کنند. بدون شک یکی از ضروری‌ترین مسایل در هر علمی، شناخت موضوع آن است که در سایه‌ی آشنایی با مفهوم موضوع و مفاهیم مربوط به آن و رابطه‌ی آنها با محتوای نوشتار شکل می‌گیرد. علم آخرت‌شناسی در زمره‌ی مسایلی است که نهایت انسان و عاقبت انسان را بعد از برانگیخته شدن و حسابرسی در بهشت و جهنم بررسی می‌کند. با وجود این که معادشناسی و بررسی احوالات فرجام انسان یک اصطلاح شرعی و دینی است که به بحث روز جزا و حساب و مسائل پیرامون آن مانند سعادت و شقاوت انسان می‌پردازد¹، فیلسوفان و اندیشمندان حکمت نظری نیز به سهم خود و با توجه به ضرورت پرداختن به مباحث عقلی، آخرت‌شناسی را با تعمق بیشتری از زاویه قواعد فلسفی بدان پرداخته‌اند.

یکی از ویژگی‌های مسائل آخرت‌شناسی انسان از طریق عقل و مبانی فلسفی حکما، پیچیدگی و دشواری خاص آن است؛ به نحوی که ارتباط این بحث با مباحث بنیادین علم‌النفس به دشواری آن افزوده است. ماهیت مسائل علم‌النفس فلسفی و تنوع نگرشهای فلاسفه در طول تاریخ اندیشه ورزی و نیز ناتوانی عقل از حل بسیاری از مباحث آخرت‌شناسی به ظهور اختلافات اساسی در میان فیلسوفان

¹. جمیل صلیبا، فرهنگ فلسفی، (ترجمه منوچهر صانعی درّه بیدی)، چاپ سوم، (تهران: انتشارات حکمت، 1385)، ص 109.

و متکلمان دامن زده‌است، در حالی که چنین اختلافی در دیگر مباحث اعتقادی کمتر یافت می‌شود. در این میان جرأت و جسارت حکیمان در ورود به این قلمرو و دست‌یابی به فهم ابعاد و کیفیت حشر انسان ستودنی است. دیدگاه ابن سینا در کیفیت حضور در روز رستاخیز روحانی انسان و نحوه‌ی نگرش ملاصدرا در بیان مبانی فلسفی کیفیت معاد جسمانی و حضور روحانی انسان همراه با کرده‌های پیشین خود و نحوه‌ی تجسم آنها نقطه‌ی عطف و شروع مناسبی بود برای نظریه پردازی و بسط تفکر آموزه‌های وحیانی با زبان عقل که انظار دیگر شارحان و شاگردان حکمت سینوی و متعالمیه را برانگیخت و با تأثیرپذیری از مبانی عرفانی و حکمت سینوی و اشراقی به تکامل و غنای بیشتری در معادشناسی فلسفی افزود. بدین ترتیب، فلاسفه با بکاربردن جسارت در طرح مسایل و روشن‌نمایی ابعاد آن با زبان عقل، گامی مؤثر در راه تلفیق دین و فلسفه و تحلیل فلسفی آموزه‌های دینی برداشتند. در معادشناسی فلسفی آنچه مورد پرسش و حائز اهمیت است عبارتند از:

– حقیقت و ساحت یا ساحت‌های وجودی انسان چیست؟

— نفس پیش از بدن، موجود است یا با بدن حادث می‌شود؛ پاسخ سلبی و ایجابی نقش قابل توجهی در معادشناسی دارد.

– در انسان‌شناسی فلسفی آنچه در بحث بقا مورد توجه است، کدام ساحت وجودی است؟

– در فرض بقا، کیفیت و چگونگی حشر در روز رستاخیز چگونه است؟

– شناخت عالم ماورای طبیعت؛ یعنیبرزخ و قیامت و کیفیت حیات در آن عوالم چگونه بر فیلسوف قابل کشف است و با چه مبانی عقلی و اعتقادی مسائل را پی گرفته و تبیین می‌کند؟

— منظور از معاد روحانی ابن سینا چیست و چگونه تبیین می‌شود؟ چه تفاوتی با آنچه ملاصدرا بیان کرده است دارد؟

— منظور از جسم در حکمت متعالمیه چیست؟ چه فرقی با جسمی که مراد

ابن‌سیناست و او را وادار به تسلیم در برابر شریعت نمود، دارد؟

– ملاصدرا با چه مبانی فلسفی معاد جسمانی را تبیین می‌کند؟

— معاد مورد پذیرش و تحلیل عقلانی ابن‌سینا و ملاصدرا چقدر با آموزه

های وحیانی و دینی هماهنگ و سازگار است؟

— چه رابطه‌ای میان زندگی دنیوی و زندگی اخروی وجود دارد و مفاهیم

عقلی فلسفه‌ی اسلامی چقدر با مضامین کلام وحی مطابقت دارد؟

پژوهش پیش رو کوشیده است تا نگرش معادشناسی فلسفی در بُعد کیفیت حشر انسان را در مبانی عقلی دو فیلسوف جهان اسلام؛ ابن‌سینا و ملاصدرا بررسی نماید. با وجود دشواری و پیچیدگی داوری درباره‌ی معاد انسان، نوشتار حاضر بر آن بوده است که ضمن بررسی و تحلیل آرای ابن‌سینا و ملاصدرا از نحوه‌ی مشی فلسفی در فهم تمایز نگرشی آنها در علم‌النفس فلسفی استفاده کند و بدین وسیله راه ورود بر عرصه‌ی تحلیل فلسفی چگونگی حشر انسان در بُعد جسمانی و روحانی را به گونه‌ای متفاوت نشان دهد. هدف اساسی در این نگرش فلسفی، ارتقا بخشی فهم مخاطب از محتوای آموزه‌های دینی با زبان فلسفی است و در ادامه با رویکرد فهم عمیق از مضامین آیات قرآن کریم از پیوند وثیق فلسفه و الهیات، پرده برمی‌دارد و نشان می‌دهد که نظام فکری اصیل و استواری همانند: نظام متقن و عقلانی ابن‌سینا و حکمت متعالیه‌ی صدرایی، می‌توانند بهترین مدافع الهیات باشند و در تحکیم آموزه‌های بنیادین دینی بکار گرفته شوند. در مرحله‌ی ارزیابی با رویکرد میان رشته‌ای – فلسفه و قرآن کریم – نشان داده شد که معادشناسی فلسفی و قرآنی در بُعد سلبی و ایجابی هماهنگی دارند، به طوری که ابن‌سینا با ارایه‌ی معاد روحانی علاوه بر آن که با فرجام‌شناسی دینی به تفاهم رسیده است، در صدد بیان مفاهیم عمیق و نگرش متعالی فرجام انسان بوده است. ملاصدرا نیز با الهام از آموزه‌های وحیانی در تکمیل آرای فیلسوفان پیشین، در طرح خود که ریشه در فلسفه‌ای مبتنی بر اصالت وجود دارد، جسمانیت بدن اخروی انسان را در قالب جسم مثالی حفظ نموده و با اصولی همانند حرکت جوهری و تأمین حقیقت شیء به وسیله صورت اخیر آن، سعی در اثبات عینیت انسان دنیوی و اخروی برآمد. هم چنین با طرح اصولی هم‌چون تجرد خیال قیام صدوری صور خیالی به نفس،

چگونگی انشای بدن مثالی و اخروی را با زبان فلسفی و مبانی عقلانی به محتوای وحی نزدیک ساخت و با تلفیق روش عقلانی و وحیانی توانست بین حکمت بحثی و حکمت تاله سازگاری ایجاد نماید. مؤلف با دقت و بررسی آثار ابن سینا به نکته ای در خور توجه دست یافت و آن این که از همسانی تأویل در آیات مبدأ می توان تأویل در آیات معاد را نتیجه گرفت و با مبانی روش شناختی و نگاه همسوگرانه میان آیات مبدأ و معاد، می توان از ساده انگاری و تفسیر قشری آیات معاد و جمود در ظاهر دوری جست، تا بدین وسیله بتوان مخاطب را با افق متعالی معارف دینی آشنا ساخت.

فصل اول: کلیات و مفاهیم

1. بخش اول : کلیات

از مباحث بسیار اساسی در معادشناسی فلسفی معرفت نفس، حدوث یا قدم نفس انسانی است. گزینش هر نظری در این باب، نتایج بسیاری در ابواب دیگر دارد.

با توجه به پیچیدگی اصل مسأله‌ی معاد و دشوار بودن تبیین مباحث نفس که ارتباط وثیقی با سایر مسایل معادشناختی دارد و نیز استوار بودن آن بر برخی پیش‌فرض‌های فلسفی تأمل مضاعف نیاز دارد تا بتوان با سنجش درون دینی درباره‌ی ابعاد فلسفی و دینی موضوع مورد بحث به گفتگو نشست و جوانب ایجابی و سلبی را در بوته‌ی نقد و ارزیابی قرار داد. باید توجه داشت که ملاصدرا در عین حال که سعی بلیغ در ایجاد رابطه میان عقل و شریعت و عرفان نمود و نه تنها همانند خواجه نصیرالدین طوسی بحث‌های کلامی و اعتقادی را با زبان عقل مدلل ساخت؛ بلکه گام بلند دیگری نیز در جهت غنای فلسفه برداشت و آن این بود که با تمسک و استشهاد به آیات قرآن کریم و احادیث نبوی و اهل بیت عصمت و طهارت (علیهم السلام) مسایل حکمی خویش را استحکام بخشیده است و از این رهگذر با عنایت و توجه خاص انسان‌شناسی دینی را با مؤلفه‌های عقلی در بحث فرجام‌شناسی به ثمر رسانید و بدین وسیله میان دین و فلسفه هماهنگی و سازواری برقرار نمود، البته ناگفته پیداست که در بیشتر بخش‌های مباحث انسان‌شناسی و نفس‌انسانی مباحث را به شیوه‌ی جمهور فلاسفه مطرح می‌کند و بیش از دیگران از شیخ الرئيس ابن سینا در سیر مباحث علم‌النفس پیروی می‌کند و در شاکله‌ی بیشتر مباحث نفس‌شناسی و به دنبال آن معادشناسی به خصوص در بُعد معاد روحانی از افکار او الهام می‌گیرد و در باب معاد جسمانی نیز با توجه به مبانی دینی و حکمت اشراقی خود، مشی فلسفی را در خدمت معادشناسی شریعت پیش برده است و با توجه به مبانی عقلی و فلسفی و عرفانی خود به تبیین عقلانی و فرا عقلانی معاد و چالش‌های کلامی عصر خود پرداخته است. کمتر فیلسوفی پیش از ملاصدرا در این مسأله‌ی پر اهمیت و پیچیده با این گستردگی و شهامت در بیان جستارهای فلسفی خود دست به قلم برده و با الهام از قرآن و سنت منظومه‌ی گرانسنگی را در معادشناسی به

جای این پرسش است که آیا نفس پیش از بدن، موجود است یا با بدن حادث می‌شود. اگر حدوث آن با بدن است، آیا در بدو پیدایش خود موجودی مجرد است یا مادی، که از گذر عالم طبیعت به کمال رسیده و مجرد می‌شود. آنچه از متون فلسفی حکمت مشاء و حکمت متعالیه به دست می‌آید در این موضوع تفاوت آرا وجود دارد و خود این مسایل در بحث بقا و کیفیت آن، تنوع آرا اندیشمندان و فلاسفه را برانگیخته است. گفتنی است که در دیدگاه ابن‌سینا نفس در حدوث و بقا روحانی است؛ تنها در مقام فعل به بدن تعلق دارد، در بقای خود در هر عالمی که قرار گیرد روحانی و مجرد است. وی در دستگاه فلسفی مشاء مسأله‌ی معاد را از شعاع عقل نگریسته و نتایج مطلوب خود را به دست آورده است.

آغاز پیدایش امری جسمانی است، اما در بقا به مرتبه‌ی تجرد می‌رسد از ابتکارات ملاصدرا است که با اصل حرکت جوهری اشتدادی تبیین شده است و نتایج معادشناختی آن در آثار ملاصدرا به وضوح قابل ملاحظه است.

قابل توجه است که ابن‌سینا برای اثبات مسایل فلسفی و کشف حقیقت صرفاً از روشهای عقلی مدد جسته است و گاهی نیز مفاهیم و آموزه‌های وحیانی را به عنوان معاضد مسایل فلسفی به کار گرفته است که تبلور این رویکرد را بیشتر در مشی اشراقی او باید جست. در عین حال در نوشتار حاضر آنچه بایستی مورد تأمل قرار گیرد این است که ابن‌سینا در مباحث علم النفس و به دنبال آن معادشناسی خود به چه میزان به لوازم عقلانی مبانی به کار گرفته شده پایبند بوده است و از سوی دیگر بررسی شود که به عنوان فیلسوف مسلمان، کلام وحی چقدر در متون فلسفی وی تبلور داشته است. هم‌چنین در حکمت متعالیه به چه میزان نسبت به بحث فرجام‌شناسی تفلسف صورت گرفته است و دامنه‌ی زیر ساخت‌های بحث معاد جسمانی و معاد روحانی در رسیدن به مطلوب چقدر از اتقان عقلی و مورد استناد برخوردار است و هم‌چنین ملاصدرا به عنوان فیلسوف مسلمان شیعی و حکیم صاحب فکر مستقل و مفسر آیات الهی با گشودن باب عقلانی در باب

^۲. با وجود شباهت‌های محتوایی در آثاری چون اسفار، الشواهد الربوبیه، المبدأ و معاد و یا اسرار الآیات و مفاتیح الغیب و شرح اصول کافی؛ در کتب سه گانه اخیر، مدار بحث مبدأ و معاد حول محور معرفت‌شناسی انسان می‌چرخد.

معاد جسمانی پیش گام این کار سترگ شد که بعدها شاگردان مکتب حکمت متعالیه به غنای ادبیات قرآنی و مبانی آن کمک فراوانی کردند، پرسش در خور توجه این است که فیلسوف توانمندی همانند ملا صدرا در اثبات معادشناسی فلسفی چقدر توانسته در کشف واقعیت بین عقل و نقل به هماهنگی و سازگاری دست یابد و فلسفه اسلامی را با توفیقی چشمگیر در این زمینه همراه سازد.

به دیگر سخن، بدون تردید پای عقل و دانش بشری در بخشی از مباحث معاد همانند: قبر، برزخ، میزان و کیفیت وقوع عالم قیامت و مباحثی از این قبیل کوتاه است و تنها راه مطمئن و قابل اعتماد، بهره گیری از تعالیم الهی و آموزه های قرآنی است. البته با توجه به شناختی که از فلسفه اسلامی و دغدغه های فیلسوفان مسلمان داریم، اصول و گزاره های این دانش نسبت به محتوای منابع اصلی اسلام؛ یعنی وحی در قالب کتاب و نقل در محتوای سنت، لایشرط و بی طرف نیست؛ بلکه یکی از منابع مطمئن و قابل استناد، که چراغ عقل را پرفروغ می سازد، قرآن مجید است و اساساً مهمترین دلمشغولی فیلسوفی همانند ملا صدرا؛ سازگاری باورهای فلسفی و عقلانی با مضامین و محتوای منابع الهی و وحیانی است.³ در مرحله ی بعدی ذوق عرفانی همراه با روش مشابه سازی بین عوالم وجود و نشئات وجودی انسان است. چنان که با مراجعه به کتب متعدد تفسیری و فلسفی ایشان، این نکته به دست می آید که دقت فلسفی و مشی عرفانی وی تأثیر عمیقی در تفسیر و عقل ورزی مفاهیم آیات قرآن کریم و سنت نبوی (ص) داشته است. تفصیل این مطلب را در بخش های آتی به تناسب بخش میان رشته ای - فلسفه و قرآن کریم⁴ - که شاید بتوان بخش ممتاز نوشتار محسوب نمود، پی می گیریم. این پژوهش کو شیده است، مبانی حکمت م شاء که نماینده ی مهم آن ابن سینا است و در علم النفس فلسفی مسایل مهمی را متذکر شده است و مبانی حکمت متعالیه را که تلفیقی از عقل، دین و شهود قلبی است، مورد بازبینی و دقت نظر فلسفی قرار دهد و در نهایت آرای فلسفی و اندیشه های الهام یافته از باور دینی این دو فیلسوف بزرگ اسلامی را در موضوع پیچیده و رازآلود معادشناسی که حکایت از پاسداشت و بسط مضامین

³. صدرالدین محمد شیرازی، المبدأ و المعاد، (بیروت - لبنان: دار الهادی، 1420ق - 2000م)، ص 6.

⁴. در باره پژوهش های میان رشته ای می توان به اثر زیر اشاره کرد: مرصیه اخلاقی، میزان تأثیر قرآن و حدیث بر انسان شناسی صدر: مبانی قرآنی و روایی انسان شناسی صدر، پایان نامه دکتری تخصصی فلسفه به راهنمایی غلامرضا اعوانی و احد فرامرز قراملکی، دانشکده الهیات دانشگاه تهران، زمستان 1383.

کتاب وحی با زبان عقل دارند را با عیار کلام نورانی وحی مورد بازخوانی و سنجش قرار دهد.